

TA'LIMIY DISKURSNING INSTITUTIONAL SHAROIT, METADISKURS VA BAHOLASH TILI ORQALI NAMOYON BO'LVCHI LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Bobojonova Shahnoza Yo'ldosheva

Toshkent amaliy fanlar universiteti,

email: shakhnoza.bobojonova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-3204-345X>

Annotatsiya. Maqolada ta'limiy diskursning lingvopragmatik tabiati uch o'zaro bog'liq o'lcham — institutsional sharoit, metadiskurs va baholash tili — kesimida ko'rib chiqiladi. Ta'limiy diskurs institutsional diskursning alohida turi sifatida ta'riflanadi va undagi kommunikativ rollarning assimetrikligi hamda «tashabbus–javob–baho» strukturasi bayon etiladi. Metadiskursiv vositalarning o'qituvchi nutqida o'quv mazmunini tashkil etish va o'quvchi bilan munosabat o'rnatishdagi o'rni tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: ta'limiy diskurs, institutsional diskurs, lingvopragmatika, metadiskurs, baholash tili, appraisal nazariyasi, IRF strukturasi, pedagogik diskurs, o'qituvchi-o'quvchi muloqoti, kommunikativ strategiya.

Аннотация. В статье рассматривается лингвопрагматическая природа образовательного дискурса в трёх взаимосвязанных измерениях — институциональный контекст, метадискурс и язык оценки. Образовательный дискурс определяется как особый тип институционального дискурса; описываются асимметрия коммуникативных ролей и структура «инициация–ответ–оценка».

Ключевые слова: образовательный дискурс, институциональный дискурс, лингвопрагматика, метадискурс, язык оценки, теория оценки, структура IRF, педагогический дискурс.

Abstract. The article considers the linguopragmatic nature of educational discourse along three interrelated dimensions — the institutional context, metadiscourse, and the language of evaluation. Educational discourse is defined as a distinct type of institutional discourse, and the asymmetry of communicative roles together with the “initiation–response–feedback” structure is described.

Keywords: educational discourse, institutional discourse, linguopragmatics, metadiscourse, evaluative language, appraisal theory, IRF structure, pedagogic discourse, teacher-student interaction.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikning antroposentrik va kommunikativ-pragmatik paradigmaga o'tishi til birliklarini izolyatsiyada emas, balki muayyan ijtimoiy sharoit va muloqot maqsadlari doirasida o'rganishni dolzarblashtirdi. Ushbu yo'nalishda diskurs tushunchasi markaziy o'rinni egalladi: u tilni nafaqat tizim, balki ijtimoiy amaliyot sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Diskursning eng muhim ko'rinishlaridan biri — institutsional diskurs bo'lib, u sud, tibbiyot, ommaviy axborot va, ayniqsa, ta'lim sohasidagi muloqotni qamrab oladi.

Ta'limiy diskurs — o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida bilim uzatish, o'zlashtirishni nazorat qilish va shaxsni shakllantirish maqsadida amalga oshiriladigan maxsus institutsional muloqot turidir. Uning o'ziga xosligi shundaki, bu yerda til bir vaqtning o'zida ham bilim manbai, ham ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita, ham baholash quroli vazifasini bajaradi. Aynan shu ko'p funksiyalilik, fikrimizcha, ta'limiy diskursni lingvopragmatik tahlil uchun nihoyatda boy obyektga aylantiradi.

Adabiyotlar tahlili

Institutsional diskurs nazariyasining metodologik asoslari J. Sinkler va M. Kultardning sinfxona muloqotini tahlil qilgan tadqiqotida shakllandi: ular o'quv muloqotining minimal birligi sifatida «tashabbus–javob–teskari aloqa» (Initiation–Response–Feedback, IRF) almashinuvini ajratdilar [1]. H. Mehan bu modelni rivojlantirib, uchinchi bosqichni «baho» (Initiation–Response–Evaluation, IRE) sifatida talqin qildi va o'qituvchining baholovchi xatti-harakati sinfxona muloqotining markaziy mexanizmi ekanligini ko'rsatdi [2]. P. Dru va J. Heritage institutsional muloqotning umumiy belgilarini — maqsadga yo'naltirilganlik, ishtirokchilar huquqlarining cheklanganligi va o'ziga xos xulosalash tartiblari sifatida umumlashtirdilar [3].

Diskurs va hokimiyat munosabatlarini N. Ferkloou tanqidiy diskurs tahlili doirasida o'rgandi [4], T.A. van Deyk esa diskursning kognitiv va ijtimoiy o'lchamlarini birlashtirdi [5]. Pedagogik diskursning ijtimoiy mohiyatini B. Bernsteyn «pedagogik diskursning tuzilishi» nazariyasida [6], F. Kristi esa sistem-funksional yondashuv asosida tahlil qildi [7]. Bu tadqiqotlar ta'limiy muloqotni hokimiyat, ijtimoiy nazorat va bilimni qayta taqsimlash maydoni sifatida talqin qilishga zamin yaratdi.

Metadiskurs nazariyasi alohida yo'nalish sifatida XX asr oxirida shakllandi. U. Vande Koppl metadiskursni «matn haqidagi matn» — ya'ni propozitsional mazmunni emas, balki uning tashkil etilishi va muallif-o'quvchi munosabatini ifodalovchi til qatlami sifatida ta'rifladi [8]. A. Krismor uni o'quv matnlari materialida tadqiq etdi [9]. K. Hyland metadiskursning eng ta'sirchan modelini taklif qildi: u metadiskursni interaktiv (matnni tashkil etuvchi: o'tish belgilari, freym belgilari, endoforik va kod-glossal vositalar) hamda interaksional (muallif-o'quvchi munosabatini boshqaruvchi: hedjlar, busterlar, munosabat va jalb qilish belgilari, o'zga murojaat) turlarga ajratdi [10, 11].

Institutsional sharoit ta'limiy diskursning shakllantiruvchi omili sifatida

Ta'limiy diskursning birlamchi pragmatik xususiyati uning institutsional doirada yuzaga kelishidir. Bu sharoit muloqotning bir necha parametrini oldindan belgilab beradi. Avvalo, ishtirokchilarning kommunikativ rollari assimetrik: o'qituvchi bilim manbai va nazoratchi, o'quvchi esa bilim oluvchi va baholanuvchi sifatida ish ko'radi. Ushbu assimetriya nutqiy navbatni taqsimlashda yaqqol namoyon bo'ladi — savol berish, so'z berish va muloqotni yakunlash huquqi, odatda, o'qituvchida bo'ladi.

Ikkinchidan, ta'limiy muloqot maqsadga qat'iy yo'naltirilgan: har bir nutqiy akt bilim uzatish yoki o'zlashtirishni tekshirish vazifasiga bo'ysunadi. Aynan shu maqsad sinfxona muloqotining o'ziga xos strukturasini — IRF/IRE almashinuvini keltirib chiqaradi deb asoslash mumkin. Bunda o'qituvchining «tashabbus» bosqichi (savol yoki ko'rsatma), o'quvchining «javob» bosqichi va o'qituvchining «teskari aloqa/baho» bosqichi izchil takrorlanadi. Diqqatga sazovori shundaki, o'qituvchining savoli ko'pincha «noma'lumni bilish» emas, balki o'quvchining bilimini namoyish

ettirish maqsadidagi display-savol bo'ladi; bu institutsional muloqotni kundalik suhbatdan farqlaydigan asosiy pragmatik belgidir.

Uchinchidan, institutsional sharoit ishtirokchilarning kommunikativ identifikatsiyasini ham shakllantiradi: o'qituvchi nutqi orqali nafaqat bilim, balki muayyan ijtimoiy tartib, intizom va qadriyatlar tizimi ham uzatiladi. Shu ma'noda, ta'limiy diskurs Bernsteyn ta'kidlaganidek [6], bir vaqtning o'zida ham instruktiv (bilim beruvchi), ham regulativ (xulqni tartibga soluvchi) tabiatga ega deb asoslash mumkin.

Metadiskurs o'qituvchi nutqini tashkil etuvchi vosita sifatida

Ta'limiy diskursning ikkinchi muhim qatlami — metadiskurs, ya'ni o'qituvchining mazmunni uzatish bilan birga uni tashkil etish, yo'naltirish va o'quvchi bilan munosabat o'rnatish uchun qo'llaydigan til vositalaridir. Hyland modeliga ko'ra [10], ularni ikki guruhga ajratib tahlil qilishimiz mumkin.

Interaktiv metadiskurs o'quv mazmunini izchil va tushunarli tarzda joylashtiradi. O'tish belgilari («birinchidan», «demak», «boshqacha aytganda») fikrlar o'rtasidagi mantiqiy aloqani ko'rsatadi; freym belgilari («bugun biz ... mavzusini ko'ramiz», «xulosa qilamiz») dars bosqichlarini chegaralaydi; kod-glossal vositalar («ya'ni», «masalan», «boshqacha qilib aytganda») murakkab tushunchani izohlaydi; endoforik havolalar («oldin aytganimizdek», «keyin ko'ramiz») esa o'quv matnining ichki bog'liqligini ta'minlaydi. Bu vositalar, fikrimizcha, o'quvchining diqqatini boshqaradi va kognitiv yukni yengillashtiradi.

Interaksional metadiskurs esa o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatni tartibga soladi. Hedjlar («balki», «odatda», «ba'zan») qat'iyligni yumshatib, mulohaza uchun makon qoldiradi; busterlar («albatta», «aniq», «shubhasiz») ishonchni kuchaytiradi; munosabat belgilari («qiziq», «muhim») o'qituvchining mazmunga baho-pozitsiyasini bildiradi; jalb qilish belgilari («e'tibor bering», «o'ylab ko'ring», ko'plik shaxsdagi «keling, hal qilamiz») o'quvchini muloqotga tortadi va birgalikdagi faoliyat tuyg'usini hosil qiladi. Aynan interaksional metadiskurs ta'limiy muloqotning pragmatik ta'sirchanligini va o'quvchini faollashtirish salohiyatini belgilaydi.

Baholash tili bilim va munosabatlarni quruvchi mexanizm sifatida

Uchinchi o'lcham — baholash tili ta'limiy diskursning eng o'ziga xos belgisidir, zero IRF strukturasining uchinchi bosqichi aynan baholashga asoslanadi. Martin va Uaytning appraisal nazariyasi bu hodisani uch tizim orqali yaxlit tahlil qilish imkonini beradi [13].

Munosabat tizimi o'quvchining javobiga, harakatiga yoki shaxsiy sifatlariga berilgan bahoda namoyon bo'ladi: «juda yaxshi», «to'g'ri o'yladingiz» kabi ifodalar ijobiy munosabatni, «bu yetarli emas», «yana o'ylab ko'ring» kabi ifodalar esa salbiy yoki tuzatuvchi munosabatni bildiradi. Bunda o'qituvchining maqtovi — shunchaki his-tuyg'u emas, balki kuchli pragmatik vosita: u to'g'ri xulqni mustahkamlaydi va o'quvchi motivatsiyasini oshiradi.

Jalb qilish tizimi o'qituvchining o'z bahosini qanchalik kategorik yoki dialogik tarzda bildirishini ko'rsatadi. «Bu — noto'g'ri» kabi monoglossik (yagona ovozli) baho dialogni yopsa, «bu fikrda jon bor, ammo ...» kabi ko'p ovozli baho o'quvchining mulohazasini e'tirof etib, muloqotni davom ettiradi va xato qilish qo'rquvini kamaytiradi. Daraja tizimi esa bahoning kuchini boshqaradi: «juda», «bir oz», «deyarli» kabi vositalar maqtov yoki tanqidni kuchaytiradi yoxud yumshatadi.

Shu tariqa baholash tili bir vaqtning o'zida ikki vazifani bajaradi deb tahlil qilishimiz mumkin: u o'quvchi bilimining to'g'riligini tasdiqlaydi va o'qituvchi-o'quvchi munosabatini, sinf

muhitini shakllantiradi. Mohir o'qituvchi salbiy bahoni ko'pincha dialogik vositalar bilan yumshatib, o'quvchining «yuz» ehtiyojini saqlaydi — bu esa baholash tilini xushmuomalalik pragmatikasi bilan bevosita bog'laydi.

Xulosa

O'tkazilgan tahlil ta'limiy diskursning lingvopragmatik tabiati yagona o'lchamga emas, balki uch o'zaro bog'liq qatlamning uzviy birligiga asoslanishini ko'rsatadi. Bu qatlamlar ierarxik tarzda joylashgan: institutsional sharoit muloqotning makro-ramkasini — rollarning assimetrikligi, maqsadga yo'naltirilganlik va «tashabbus–javob–baho» strukturasini belgilab beradi; metadiskurs shu ramka ichida o'quv mazmunini izchil tashkil etadi va o'qituvchi-o'quvchi munosabatini boshqaradi; baholash tili esa diskursning yakuniy va eng o'ziga xos bo'g'ini sifatida bir vaqtning o'zida bilimni tasdiqlaydi hamda sinf muhitini va interpersonal munosabatlarni shakllantiradi. Demak, fikrimizcha, uchala o'lcham alohida emas, balki yagona pragmatik mexanizmning bir-birini taqozo etuvchi tarkibiy qismlari sifatida ish ko'radi degan xulosaga kelinadi; aynan shu birlik ta'limiy muloqotning kommunikativ ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sinclair J.McH., Coulthard M. Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Teachers and Pupils. — London: Oxford University Press, 1975. — 163 p.
2. Mehan H. Learning Lessons: Social Organization in the Classroom. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. — 227 p.
3. Drew P., Heritage J. (eds.) Talk at Work: Interaction in Institutional Settings. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — 580 p.
4. Fairclough N. Language and Power. — London: Longman, 1989. — 259 p.
5. van Dijk T.A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. — 267 p.
6. Bernstein B. The Structuring of Pedagogic Discourse. — London: Routledge, 1990. — 235 p.
7. Christie F. Classroom Discourse Analysis: A Functional Perspective. — London: Continuum, 2002. — 184 p.
8. Vande Kopple W.J. Some Exploratory Discourse on Metadiscourse // College Composition and Communication. — 1985. — Vol. 36, No. 1. — P. 82–93.
9. Crismore A., Markkanen R., Steffensen M.S. Metadiscourse in Persuasive Writing // Written Communication. — 1993. — Vol. 10, No. 1. — P. 39–71.
10. Hyland K. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. — London: Continuum, 2005. — 230 p.
11. Hyland K., Tse P. Metadiscourse in Academic Writing: A Reappraisal // Applied Linguistics. — 2004. — Vol. 25, No. 2. — P. 156–177.
12. Ädel A. Metadiscourse in L1 and L2 English. — Amsterdam: John Benjamins, 2006. — 243 p.
13. Martin J.R., White P.R.R. The Language of Evaluation: Appraisal in English. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. — 278 p.
14. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. — Cambridge: Cambridge University Press, 1987. — 345 p.
15. Bobojonova, Sh. (2024). Ta'limiy diskursning o'ziga xos lingvomadaniy xususiyatlari. «ACTA Nuuz», 1(1.9. 1), 277–279.